

Dâmâd-Zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi ve Çay Risâlesi Üzerine Bir Çalışma

Damad-Zade Abu Al-Hayr Ahmed Efendi and a Study on *Booklet of Tea*

Ahmet ACIDUMAN^a

^aDeontoloji AD,
Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi,
ANKARA

Geliş Tarihi/Received: 29.04.2008
Kabul Tarihi/Accepted: 12.05.2008

Yazışma Adresi/Correspondence:
Ahmet ACIDUMAN
Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi,
Deontoloji AD, ANKARA
ahmetaciduman@yahoo.com

ÖZET Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi, Yûsufî tarafından Farsça yazılmış olan Çay Risâlesi'ni Nevşehirli Damad İbrahim Paşa döneminde Türkçeye çevirmiştir. Yazar döneminin Mynsicht ve Etmüller gibi önde gelen iki Avrupalı hekiminin de çayla ilgili görüşlerini eserine eklemiştir. Bu eserin konusu, o dönemde ilaç olarak kullanılan, ama buna karşın çok fazla bilinmeyen çay bitkisinin özelliklerinin açıklanması ve tanıtılmasıdır. Çayın kökeni, çeşitleri, yetiştiği ülkeler, insan üzerindeki etkileri ve çayın pişirilme biçimleri ayrıntılı olarak kitapçıkta verilmiştir. Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi (1665/1666-1741) 60. Osmanlı Şeyhülislamıdır. 1732 yılında Şeyhülislam olan Dâmâd-zâde, 1733 yılında azledilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda bilimsel çalışmaların yayılması ve gelişmesi için matbaanın kuruluşunu destekleyen Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmet Efendi, Kâtip Çelebi'nin Cihannümâ adlı eserinin basımı için İbrâhim Müteferrika'yı teşvik etmiştir. Dâmâd-zâde'nin bilimin gelişmesini teşvik ettiğine diğer bir örnek ise Hamîdiye 1013 yazmasıdır. Sultan I. Mahmud'a sunulan bu eserin girişinde usta hekim Râzî'ye ait olan ve nadir bulunan bu kitabın, Şeyhülislâm Ebû'l-Hayr Ahmed el-Enâm'ın arzuları ile ülkede genele yararlı olması için dönemin konuşulan dili Türkçeye çevrildiği belirtilmektedir. Bu yazı Çay Risâlesi'ni günümüz Türkçesi ile okuyucuya sunmakta ve içeriğini tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çay, eczacılık, tıp tarihi

ABSTRACT Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi, Yûsufî tarafından Farsça yazılmış olan Çay Risâlesi'ni Nevşehirli Damad İbrahim Paşa döneminde Türkçeye çevirmiştir. Yazar döneminin Mynsicht ve Etmüller gibi önde gelen iki Avrupalı hekiminin de çayla ilgili görüşlerini eserine eklemiştir. Bu eserin konusu, o dönemde ilaç olarak kullanılan, ama buna karşın çok fazla bilinmeyen çay bitkisinin özelliklerinin açıklanması ve tanıtılmasıdır. Çayın kökeni, çeşitleri, yetiştiği ülkeler, insan üzerindeki etkileri ve çayın pişirilme biçimleri ayrıntılı olarak kitapçıkta verilmiştir. Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi (1665/1666-1741) 60. Osmanlı Şeyhülislamıdır. 1732 yılında Şeyhülislam olan Dâmâd-zâde, 1733 yılında azledilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda bilimsel çalışmaların yayılması ve gelişmesi için matbaanın kuruluşunu destekleyen Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmet Efendi, Kâtip Çelebi'nin Cihannümâ adlı eserinin basımı için İbrâhim Müteferrika'yı teşvik etmiştir. Dâmâd-zâde'nin bilimin gelişmesini teşvik ettiğine diğer bir örnek ise Hamîdiye 1013 yazmasıdır. Sultan I. Mahmud'a sunulan bu eserin girişinde usta hekim Râzî'ye ait olan ve nadir bulunan bu kitabın, Şeyhülislâm Ebû'l-Hayr Ahmed el-Enâm'ın arzuları ile ülkede genele yararlı olması için dönemin konuşulan dili Türkçeye çevrildiği belirtilmektedir. Bu yazı Çay Risâlesi'ni günümüz Türkçesi ile okuyucuya sunmakta ve içeriğini tartışmaktadır.?

Key Words: Tea, pharmacy, history of medicine

Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2008;16:139-147

Kendine özgü hoş kokusu ve tadı nedeniyle günümüzde en çok tüketilen içeceklerden birisi olan ve aynı zamanda doğal bir bitkisel ilaç olarak da kullanılan çayın tarımı Çin'de ortaya çıktıktan sonra, ön-

ce Japonya'da yayılmıştır. Sonra Java, Seylan ve Hindistan'da üretilen çay, 17. yüzyıldan başlayarak bütün dünyada yaygın bir şekilde tarımı yapılarak kullanılmaya başlanmıştır. "Aromalı yaprakları sıcak suda bekletilince uyarıcı bir içecek (çay) veren Asya kökenli ağaççık (*Camellia [thea] sinensis* L.)" olarak tanımlanan çay, "Çin çayı" ve "Assam çayı" olarak başlıca iki büyük tipe ayrılır. Kısa saplı ve almaşık dizili olan çay yaprakları sivri uçlu, uzunca ve kenarları tırtıklıdır. Çiçekleri beyaz ya da hafifçe sarı ve güzel kokulu olan çayın, meyvesi odunsu bir kapsüldür.^{1,2} Aynı çay ağacından elde edilen çaylar, işlenişlerindeki farklılık nedeniyle kara çay (mayalanmış), yeşil çay (mayalanmamış) ve oolong çayı (yarı mayalanmış çay) olarak üçe ayrılır.² Bugün dünyada tüketilen çayın %78'i siyah çay, %18'i yeşil çay ve %2'si de oolong çayı olarak tüketilmektedir. Çay üzerinde yapılan araştırmalar çayın bileşiminde bulunan maddelerin antioksidan, antikarsinojen, antienflamatuar özellikler taşıdığını göstermektedir.³ Çayın kullanıldığında insan vücudunda yaptığı değişiklikler, eski dönemlerden beri insanların dikkatini çekmiş ve çay uzun dönemler boyunca bitkisel bir ilaç olarak algılanmış ve kullanılmıştır. Bunun kanıtlarından birisi bu makalenin konusunu oluşturan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılın ilk yarısında, Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi tarafından telif edilen *Çay Risâlesi*'dir.

DÂMÂD-ZÂDE EBÛ'L-HAYR AHMED EFENDİ

Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi Osmanlı şeyhülislâmlarının altmışıncısı olup, Anadolu kazaskeri Çankırlı Mustafa Râsih Efendi'nin oğludur. 1076H./1665-1666 yılında doğan Ahmed Efendi, babası 42. Şeyhülislâm Minkârî-zâde Yahyâ Efendi'nin damadı olduğundan Dâmâd-zâde lakabıyla tanınmaktadır.

Babasından ve döneminin önemli âlimlerinden öğrenimini tamamladıktan sonra çeşitli medreselerde müderrislik yapmış, kadılığı meslek olarak tercih edince Selânik, Bursa (1700), İstanbul (1706) kadılıklarında bulunmuş, 1710 yılında Anadolu kazaskeri, 1714'de ise Rumeli Kazaskeri olmuştur. 15 ay sonra azledildiyse de, 1130 H./1717'de ikinci defa aynı göreve getirilmiştir. Bir

yıl sonra emekli olmuşsa da 1136 H./1723 yılında üçüncü kez aynı göreve atanmış ve 17 ay süre ile bu görevde bulunmuştur. Şeyhülislâm Paşmakçı-zâde Abdullah Efendi'nin azli üzerine 27 Şâbân 1144 H./ 24 Şubat 1732'de şeyhülislâm olmuştur.

Yaşlılığı nedeniyle elleri titrediğinden ve bu nedenle fetvalarına imza atamadığından dolayı, Sultan I. Mahmud tarafından, Dâmâd-zâde'ye imza yerine mühür kullanması izni verilmiştir. Dâmâd-zâde yaşlılığı ve rahatsızlığı nedeniyle kırk gün kadar iş sahiplerini kabul edemediğinden dolayı 13 Cemâziyelevvel 1146 H./ 22 Ekim 1733'de azledilmiş ve 1154 H./ 1741 yılında vefat etmiştir.^{4,5}

Bilimin yayılması ve gelişmesi için matbaa çalışmalarını teşvik eden Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmet Efendi, özel kütüphanesinde bulunan Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ* adlı eserinin müellif hattı müsveddelerini vererek bu eserin basımı için İbrâhim Müteferrika'yı teşvik etmiştir. Eserin önsözünde İbrâhim Müteferrika bu durumu şükranla kaydetmektedir.⁶ Dâmâd-zâde'nin bilimin gelişmesini teşvik ettiğine diğer bir örnek ise *Hamidiye 1013* yazmasıdır. Sultan I. Mahmud'a sunulan bu eserin girişinde usta hekim Râzî'ye ait olan bazı tedavilerin öğrencileri tarafından toplanıp kitap haline getirildiği, nadir bulunan bu kitabın, Şeyhülislâm Ebû'l-Hayr Ahmed el-Enâm'ın arzularıyla, ülkede genele yararlı olması için dönemin konuşulan dili Türkçe'ye çevrildiği belirtilmektedir.⁷

Kaynaklarda herhangi bir eserine rastlanmadığı konusunda bir bilgi bulunmakla birlikte^{4,5}, bu makalenin konusu Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi tarafından 1717-1730 yılları arasında telif edilen *Çay Risâlesi* olacaktır.

ÇAY RİSALESİ

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğunda⁸ *Cerrahpaşa 1/513, Cerrahpaşa 2/513, Cerrahpaşa 354, Hamidiye (Murad Molla Ktb.) No. 15/1041* ve *Milli Kütüphane 3640* olmak üzere *Çay Risâlesi*'nin nüshaları olduğu belirtilmektedir. Bu yazının hazırlanmasında adı geçen nüshalardan *Hamidiye 15/1041* ve *Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 3640* nüshaları incelenmiştir.

ŞEKİL 1: Çay Risâlesi'nin Hamidiye 15/1041 nüshasının ilk varacağı.

Yapılan inceleme *Hamidiye 15/1041*⁹ nüshasında *Çay Risâlesi*'nin, merkezde yer alan bir başka eserin bulunduğu sayfaların derkenar bölümünde yer aldığını göstermiştir. Sayfanın derkenarı ikiye bölünmüş ve üstte yer alan bölümde satırlar çapraz yukarı, aşağıda yer alan bölümde ise çapraz aşağı olarak yazılmıştır. Eser varak no: 189a (arap rakamları ile 188a)'dan başlamakta, 189b'de devam ederek ve 190a (arap rakamı 189a)'da sonlanmaktadır. Yazmanın sonunda bitirildiği zaman ile ilgili olarak 10 Cemâzî el-evvel 1183 (11 Eylül 1769) tarihi düşülmüştür. Varak 189a 64, 189b 61 ve 190a 58 satırdan oluşmaktadır ve nesih yazı ile yazılmıştır (Şekil 1).

*Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 3640*¹⁰ nüshasının incelenmesi ise, adı geçen yazmanın ilk sayfasının 9 satır olup, sonraki her sayfasında 13 satır

bulduğunu göstermiştir. Esere başlangıçta varak numarası verilmemiş, sonradan Latin karakterleri ile ikinci varaktan 1 rakamı ile başlanmış ve son varak 11 olarak rakamlanmış olup bu sayfada yazı yoktur. Görüldüğü gibi numaralandırmada olasılıkla hata yapılmış olup, eserin varak numarasını 1a olarak verebileceğimiz ilk sayfası boş olup, sadece sonradan konmuş YZ 3640 ibaresi yer almaktadır. Buna göre eser varak numarası 1b olması gereken sayfadan başlamakta olup (Şekil 2), son sayfası varak numarası 11b olabilecek sayfa ile bitmektedir.

Eserin başladığı sayfanın sağ üst köşesinde "Sat: 12 Nisan 1973 Abdallah Aytemiz-Gemlik", sağ alt köşesinde "288/1973" notları yazılıdır ve Milli Kütüphanenin damgası bulunmaktadır.

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğunda eserin yazısının türü olarak nesih ibaresi yer almakla birlikte, yazı türünün Rik'a olduğu görülmektedir.

Metin günümüz Türkçesine aktarılırken *Hamidiye 15/1041* nüshası temel alınmış, *Milli Kütüphane 3640* nüshasında olan ve *Hamidiye 15/1041*'de olmayan kısımlar {...} içerisinde metne eklenmiştir. Yazarın açıklama amacıyla eklediği ve metinde olmayan kısımlar [...] içerisinde metne eklenmiş olup, (...) içerisinde ise metindeki bazı kelimelerin bir başka karşılıkları verilmiştir.

Yaratıcıya ve peygamberine dua ederek makaleye başlayan Eb'ul-Hayr Ahmed Efendi, uzun süredir ilimle ve tıp ilmiyle uğraştığını söyleyerek, çağdaş hekimler tarafından yaratılışı itibarıyla ya-

ŞEKİL 1: Çay Risâlesi'nin Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 3640'da bulunan diğer bir yazmasının başlangıç varakları.

rarlı ilaçlardan kabul edilen çay yapraklarının yararlarını ve niteliklerini denediğini, çok zaman kullandığını ve çağdaş hekimlerin sözleriyle uygunluk bulunduğunu söyleyerek, *Câmi'ü'l-Fevâ'id* sahibi Yûsufî'nin çay hakkında yazdığı Farsça müstakil kitapçığın çevirisini, "Latin" ve "Frenk" dillerinden çevrilmiş bazı tıp kitaplarında söylenen yararlarını ve özelliklerini ekleyerek, baş vezir İbrahim Paşa hazretlerinin huzurlarına eller havada dua ederek sunduğunu belirtmektedir.^{9,10} Makalenin bundan sonraki bölümünde kitapçık günümüz Türkçesi ile sunulmuştur:

Bilinmelidir ki çâ (çay), Farsça çim (ç) ve uzatılmış elif (â) ile, bilinen doğal ilaçlardan, {iyi bilinmeyen bir ilacın ismi olup, bilinen ilaç kitaplarından} *Câmi'in*, *Minhâc* ve *İhtiyârât* gibi kitaplarda söylenmemiş ve bildirilmemiştir. *Saydene-i Ebî Reyhân* ve *İhtiyârât* sahipleri sıfatları ve niteliklerini biraz söylemişlerdir. *Saydene-i Ebî Reyhân* çevirmeni böyle nakil eder: Çay, bitki çeşitlerinden, Çin ülkesinde yetişen bir ottur. Halkı o otu koparıp kurutur ve gerektiği zaman su ile şerbet yapıp, bileşik ilaç olarak kullanırlar. Onunla bazı ilaçların zararlarını giderirler. Tibet halkı şarap kullanmaya çok tutkun olduklarından, onunla zararını giderirler. Çünkü şarabın zararını ortadan kaldırmada çay gibi nesne yoktur. {Hatta} Hint tüccarları çayı Tibet ülkesine getirip orada misk ile değiştirirler. Huneyn {Huseyn} bin İshâk'da böyle anılmıştır: Çay ince, tadı güzel ve azıcık acı bir ottur. Su ile kaynadığı zaman acılığı gider. Taze iken dövülerek, sıcak suya konarak, şerbet yaparlar. İç hararetine yararlıdır. Kanı saflaştırır. Tabiplerden bazıları der ki: Çay uzunlukta ılgın [*Tamarix* L.] ağacı kadar olan, yaprakları mersin [*Myrtus communis* L.] ve sinâmekî [*Cassia acutifolia* L.] yaprağına benzeyen bir ottur. Yemesi çok yumuşak olup, hoş kokulu çiçeği ve fındık gibi yemişi vardır. Ama kabuğu çok ince olduğundan biraz ovulduğunda kırılır. Hatâ (Kuzey Çin) ve Nihâyet-i Çin (Güney Çin) memleketlerinde olur. Halkı bahar zamanı yaprağını düşürüp, gölgede kuruttuktan sonra bölgeye ya da kurşundan yapılmış kapların ağzını sıkı bağlayarak bizim ülkelerimize gönderirler. Adı geçen çay iki çeşittir. Bir çeşidi siyah renkli ve birisi yeşil renklidir. Tadında bir miktar acılık ve kuruluk

vardır. Çin ülkesinin halkının çay içmeye ve kullanmaya [düşkünlükleri] Hint halkının banotuna düşkünlükleri gibi olup, satışının çokluğu ve mizacının kötülüğü nedeniyle gümrük bağlanarak padişah hazinedarlığına büyük yararı olduğu rivayet edilir. Tabip Cüneydî *Akrabâdîn* adlı kitabında Çin halkı çaydan kurslar [küçük ilaç pastili] hazırlayarak çevreye ve sınırlara çay kursu diye gönderirler diye bildirir. Adı geçen kitapta ortaya çıkışının aslı böyle nakil olunur ve bildirilir: Çin padişahı saygın ve yakın kişilerinden birisine öfkelenerek, ülkesinden dışarı çıkarılmasını ve çöle sürgüne gönderilmesini buyurur. O gazap olunan kişinin karnında su birikmiş ve tabiatı çok hastalıklı olup, çölde aç ve avare dolaşırken yiyecek bir nesne bulamadığından, ister-istemez yerdeki bitkilerden yemek ve açlığını defetmek için harekete geçerek, o çevrede çay denilen otu bularak ondan yemeyi ve kullanmayı alışkanlık edinir. Bir süre sonra kendi vücudunda sağlık eserleri gözler. Yüzünde sarılık tamamen kaybolur. Görünüm güzelliği ve sağlık mükemmelliği gözler. Sonra, günlerden bir gün, Çin padişahının yakınlarından ve tâbilerinden birisi adı geçen sürgün edilmiş şahsı bir sebep ile göreyerek, hastalığından kurtulduğunu ve görünümünün güzellik kazandığını Çin padişahına anlattığında, padişah şaşırarak adı geçen şahsın huzuruna getirilmesini buyurduğunda, adı geçen şahsın mizacının {sağlığı} ve görünümünün güzelliğini görerek durumunun nasıl olduğunu sorduğunda, o da başından geçenleri bildirerek, adı geçen bitkinin etkisini ve yararlarını söylediğinde, zamanın tabiplerinin getirilerek, adı geçen bitkinin yararları ve etkilerini denemeleri buyrulur. *Saydene-i Ebî Reyhân*'ın çevirmeni çayın mizacını ve yararlarını bildirmek için araştırmamış olmakla birlikte, sözlerinden çayın tabiatının soğuk olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü iç hararetini giderir, kanı saflaştırır ve şarabın zararlarını giderir sözleri çayın soğukluk tabiatına işarettir. Asıl risâle sahibi Yûsufî, Cüneydî'nin *Akrabâdîn*'inden nakil eder: Çayın tabiatı orta halli olup, sıcaklığa eğilimlidir. Çayın, kulağın duyduğu yakın ve denenmiş olan yararları bunlardır: Kaba yiyeceklerin sindiriminde ve incelmesinde son derece [etki]ye sahiptir. Adı geçen kuvvetin tabiatının sıcaklığından olduğu üstün olan kanıdır.

Çünkü sindirim kusuru midenin sıcaklığının yokluğundan iken, adı geçen çayın, sindirime yardım ederek sıcaklığı kuvvetten eyleme eriştirilmesi, tabiatının sıcaklığını gerektirir. Çayın doğal ilaçlardan bir ilaç olduğu gizli değildir. Midenin zayıflığını gidermede, kanı temizlemede, yüzün rengini ve parlaklığını [düzeltmede], yiyeceklerin sindiriminde benzersiz olup, su ile pişirilerek kullanılması neşe ve iç ferahlığı sebebidir. Ağız kokusunu giderir. Cinsel birleşmeye kuvvet vererek şehvet kuvvetini harekete geçirir. Eğer su ile kaynatılarak buruna çekilirse burun kokusunu ve bozuk nemleri giderir. Nezleden olan öksürüğe yararlıdır. Şarap kokusunu, soğan ve sarımsak kokularını gidermede çok yararlıdır. Hıltları olgunlaştırır. Kalpteki şişleri çözer. Beynin temizlenmesinde ve mideye etkisinde garip eserler gözlenir. Geçirme nedeniyle sarılığın giderilmesine, kalbin ferahlanmasına, çarpıntının ve kalp hastalıklarının giderilmesine, kaygıların ortadan kaldırılmasına ve mizacın açılmasına yararlıdır. Bazı tabipler mutluluk verici bileşiklere ve macunlara katarak, büyük ferahlama gözlemişlerdir. Kusursuz tabiata sahip olanlar yediklerinde çok özel nitelikler (kuvvetler) gözlemişlerdir. Hatâ ülkesinde çay bitkisinin çok olduğu, iyisini ve kötüsünü ayırdıkları, hatta en iyisinin bir miskalini dört miskal daha aşağısının bedeline sattıkları başkalarından bilinir. Nakil olunur ki çayın kuvveti tabiatların değişmesinde o derecedir ki, eğer birkaç yaprağı üç ukiyye pirinç ve et tencerede kaynarken içine konup, bir saat süre ile ağzı kapatılarak, bir saatten sonra tencerenin kapağı açıldığında, adı geçen tencerenin içinde olan nedir bilinmez. Bu derece başkalık vererek şekil değiştirir. Ama bu fakîr der ki böyle eylemi kuvvetli ve etkisi büyük çay görülmemiştir. Frenk tabiplerinden, Nemçe (Avusturya) tabiplerinin güvenilenlerinden tabip Münsiht çay hakkında böyle söyler: Çayın ferahlatması olup, çokluğundan sakınmak gerekir. Çünkü za'ferân [safran; *Crocus sativus* L.] ve cedvâr [zurumbaz; *Curcuma zedoaria* L.] benzerlerinde ferahlama ve sakınma tekrarlanmıştır. Bazıları çaya Hatâ bitkisi adını vermişlerdir. Çin, Hint, Hatâ, Hotan, Acem (İran) ve Efrenc (Frenkler, Avrupalılar) halkları, her yer kullanılır. Zaman belirlemesi olmayıp, aç karnına ve ye-

mekten sonra kullanılması doğrudur. Adı geçen çay ısıtıcı, kurutucu, tıkanıklıkları açıcı (geçirtici), çözücü, inceltici ve çeviricidir. Beyin hastalıklarının çoğunluğunu gidererek, buharlardan ortaya çıkacak hastalıklardan beyni korumaktan başka, sekte, felç, baş dönmesi ve sara çeşitleri gibi kanın neminin dokuların arasına akıp orada toplanması ile olan hastalıkların savılmasında da başlı başına kullanılır. Göz ve kulak hastalıklarında, kafanın çeşitli ağrılarında çok kullanılması gereklidir. Uyku istemeyen kişiler gece kullanılırsa uykuyu engeller. Çünkü hayvansal ruha çok hareket vererek beyne ve beynin zarlarına sıcaklık verir; nemden ortaya çıkan buharları çözmesi nedeniyle uykuyu giderir. Çünkü uyku hayvan ruhunun hareketsizliğinden ibarettir. Sözüün kısası uykunun engellenmesi ve giderilmesidir. Göğüs darlığının çeşitlerine, heyecan basması hastalıklarına ve merak hastalıklarına çok yararlıdır. Çin halkı 'adı geçen ilaç doğal ömre ulaşmanın ve öldürücü hastalıkların savılmasında bizlere bir tanrısal hediyedir' der. Midenin iyileştirilmesi hususunda yararlı şeydir, çünkü acılığı ve mide asidinin çokluğunu ve zayıflamış liflerine kuvvet vererek ilk sindirimi düzelterek mide bozukluğundan ortaya çıkan hastalıkları giderir. Diğer iç organları kuvvetlendirerek mide ağrılarını giderir. Hapsolmuş yeller ile hıltlardan ortaya çıkan kulunç (kolik) hastalığını savar. Hıltların iyileştirilmesine, gıdaların iyiliğine, organların kuvvetlendirilmesine ve ince sıvıları emmeye gereksinim duyanlara bu ilaç çok uygundur. Damarların bütünlüklerinin bozulmasını ve çevresinin ayrılmasını, sıkarak ve tutarak kan tükürmeyi keser. Dalakta bulunan asiditenin (ekşiliğin) şiddetini gidererek dalak hastalıklarını savar. Eklem ağrılarının her çeşidinde ve böbrek ağrısından korunmak için kullanmak gerekir. Çin halkının bu bitkinin kullanılmasına alışık olması nedeniyle, adı geçen ülkede, anılan hastalıklar tamamen yok olduğundan halkı bu hastalıklardan korkusuzdur. Bu risâlenin sahibi makalenin sonlandığını bildirmiştir. Ama Latin tabiplerinin sözbirliğiyle en güvenilirlerinden olan tabip Etmülleryus der ki: Çayın üç çeşit hastalıkta büyük yararları vardır. Birinci çeşidi: Mide hastalıklarıdır. Biraz şeker ile çay pişmişinin kullanılması çok yararlıdır. Soğuk kötü mizaç

ile mide ve sindirim organlarının kötü işlerinden ileri gelen hazımsızlık ve diğer bozuklukların tamamını iyileştirerek mide hastalıklarını savar. Çin halkının bu pişmiş [çay]a devam ederek sindirimlerine büyük yarar [sağlamak]tan başka, sindirim artıklarını idrar ile dışarı çıkardığından dolayı, onlarda merak hastalıkları ve diğer mide açıklığı hastalıklarının ortaya çıkması enderdir. İkinci çeşit: Kafa hastalıklarıdır. Adı geçen çay pişmiş hayvan ruhuna ve kafaya çok kuvvet vererek bozuk buharların yukarıya çıkmasına engel olduğundan, zihne (düşünme anlama kuvveti) ve nefsanî kuvvetin tamamına güç verir. Gerçi uykuyu engeller ama uykusuzluktan ortaya çıkan zararı savar. Onun için İtalya ve Pelika tüccarları geceleri uyumamaları gerektiğinde, Nemçe ve Venedik ülkelerinde yazıcılıkla uğraşanlar bu pişmiş devam ederek pek çok gece uyumazlar ve uykusuzluğun yorgunluk ve zararlarını da çekmezler. Üçüncü çeşit: Böbrek ve nikrîs (gut) hastalıklarıdır. Adı geçen pişmiş, böbrek, mesane ve gut olan organlara kuvvet verip, adı geçen organların yollarından, adı geçen hastalıkların sebeplerini keserek hastalıkları savar ve sağlığı korur. Onun için Hatâ ve Çin halkında bu hastalıklar enderdir. Sonra pişirilme yolunu ve kullanımını bu şekilde bildirir: İki miskâl [yirmi dört kıratlık bir ağırlık ölçüsü] çay bir ratl [bir litre kadar olan bir sıvı ölçüğü] saf su ile temiz bir çömlekte kaynatılarak, üçte ikisi giderilip üçte biri kaldığında, yemekten sonra bir iki fincan miktarı içsinler; yiyeceklerin sindirimine çok yararlıdır. Güvenilir bazı kişilerden pişirme şekli bu yolla da bilinmektedir: İki yüz dirhem suya iki miskâl çay konarak, yavaş ateş ile pişirilir. Yavaş yavaş kaynatarak su eksildiğinde, kaybolan su seviyesi yine yavaş yavaş soğuk su bırakılarak reyhânî şarabına benzer oluncaya kadar bu şekilde pişirilerek, yarı sıcak yani ılık olarak içsinler. Gezginlerden bazı kişiler Hatâ ülkesinde pişirme şeklini böyle gözleyerek nakil ederler: İki yüz dirhem su ateşe konularak, kaynarken iki miskâl kadar çay adı geçen suyun içine konulur. Ateşten indirilip kullanılır. Diğer bazı {kişiler} çay pişirme şeklini böyle nakil ederler: Su kaynarken çay konulur. Ateşten indirilerek, o su dökülür. Tekrar su katılarak, kırmızı oluncaya kadar kaynatarak, yavaş yavaş pişirilir.

Ondan sonra bir şişe içine konarak, gerektiği zamanda az miktarda ısıtılarak kullanılsın. Ama denemişlerden bazı kişiler çayın o yolla kullanılmasını {beğenmediler. Olası ki gerektiği zamanda taze pişirilerek kullanılmasını} uygun gördüler. Pişirme zamanı bir miktar sandal konursa çok lezzetli [olduğunu] ve tarçın, karanfil [*Caryophyllus aromaticus* L.] ve safran gibi sıcak ilaçların birinden bir miktar çay pişmişine katılarak kaynatılırsa, ortaya çıkan diğer çeşit garip eserleri de deney sahipleri gözlemişlerdir. Risâle sahibi, 'adı geçen çay yapraklarında anılan niteliklerden başka fazla nitelik bilinmemektedir; duydum ki çay yapraklarının tohumu Şah Abbâs vezirinin bahçıvanlarına gelmiş, onlar ekmişler, ama tohumundaki özel nitelik bilinmemektedir' diye sözü sonlandırmıştır.^{9,10} {İşbu çay risâlesi Sultan III. Ahmed Han'a vezir olan meşhur Nevşehirli İbrâhîm Paşa'nın vezirliğinde, kazaskerlerden Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi Hazretleri'nin telifleridir. Adı geçen risâle-tarihi otuz ile kırk üç arasında olup, 1144 tarihinde fetvâ makamıyla şereflenmiş, 1146 [da] azledilmiş ve elli dört tarihinde vefat etmiştir. Hazret-i Haled civarında, kendi yetiştirmeleri olan Seyh Murad Efendi tekkesinde gömülüdür.¹⁰

TARTIŞMA

Çayın tarihi ile ilgili olarak, mitolojik imparator Shên Nung (~ M.Ö. 2737) zamanında çayın içildiğiyle ilgili bir Çin efsanesi olmasına karşın, bu konudaki güvenilir en eski bilgi, M.S. 350 tarihinde, Kuo P'ö tarafından *Erh Ya*'da ya da antik Çin sözlüğünde çayın tanımlandığı zamana ait bulunmaktadır.¹¹ Dâmâd-zâde'nin telif ettiği ve bu yazının konusunu oluşturan *Çay Risâlesi*'nde, çayın Çin ülkesinde nasıl öğrenildiği ve kullanılmaya başladığı ile ilgili söylentiye tamamlayan bir diğer söylenti çayın orijini ile ilgili olup, Bodhidharma ya da Daruma adlı Budist bir azizle ilgilidir. Bu kişi adanmışlığı sırasında uyumuş, uyandığında ise göz kapaklarını keserek, yere fırlatmıştır. Bunlar orada köklenmişler; yaprakları kuru-tulduğunda ve sıcak suya konduğunda uykuyu kaçıran bir içecek oluşturan çalı yetişmiştir.¹¹

Çay 850 yılında Araplara, 1559'da Venediklilere, 1598'de İngilizlere, 1600 yılında ise Portekizlilere ulaşmıştır. Hollandalılar ilk çayı Avrupa'ya

1610 yıllarında getirmişlerdir. Rusya'ya 1618'de, Paris'e 1648'de, İngiltere ve Amerika'ya 1650 yıllarında ulaşmıştır. Avrupa literatüründe çaydan ilk kez 1559 yılında *chai catai* – Çin çayı olarak tanınmış Venedikli yazar Giambattista Ramusio tarafından *Voyages and Travels – Deniz seyahatleri ve Seyahatler* adlı eserinde bahsedilmiştir. Çaya yapılan İngilizce ilk yazılı referans ise, *cha* olarak, Hollandalı kaptan *Jan Hugo van Lin-Schooten*'in *Seyahatleri - Travels of Jan Hugo van Lin-Schooten* adlı 1598 yılı çevirisinde bulunmaktadır.¹¹ Türkiye'de ilk çay yetiştirme denemesi 1878'de Japonya'dan getirilen tohumlarla Bursa yöresinde yapılmasına karşın başarılı olmamıştır. Asıl girişimler 1918 yılında Batum ve çevresinde yapılmıştır.¹² Halkalı Ziraat Mektebi müderrislerinden Ali Rıza (Ertem), çayın bu bölgelerde iyi yetiştiğini görerek Rize ve Artvin'de çalışmalara başlamıştır.¹² Bu yörede de çay yetiştirilebileceğinin anlaşılması üzerine, 1924 yılında çıkarılan 407 sayılı yasayla yöre halkı bu bitkinin dikimine özendirilmiştir.¹²

Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi Türkiye'de çay yetiştirme denemelerinin başladığı dönemden çok önce kaleme aldığı *Çay Risâlesi*'ni Yûsufî'nin çay hakkında Farsça yazdığı risâleyi temel alarak, çay hakkında bilgi içeren ve Batı dillerinde yazılmış olan bazı tıp kitaplarından da alıntılar yaparak telif ettiğini belirtmektedir. Eserde adı geçen hekimler ve eserlerinin yanı sıra yalnızca adı geçen hekimler ve yalnızca adı geçen eserler ile ilgili olarak derlenebilen bilgiler aşağıda sunulmaktadır:

Çay Risâlesi ile birlikte *Câmi'ü'l-Fevâid* adlı eserin de yazarı olan Yûsufî'nin tam adı literatürde Yûsuf bin Muhammed bin Yûsuf el-Karşî, (ö. 900 H. /1494) olarak bulunmaktadır.¹³

Ebî Reyhan adıyla ve eseri *Saydene* ile birlikte anılan kişi Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (ö. 453 H./1061 [?])'dir. Bîrûnî'nin 442 H./1050 yılında ve seksen yaşlarında iken yazdığı *es-Saydene fi't-Tıbb* (*es-Saydele fi't-Tıbb* olarak da bilinmektedir) adlı eser tıp, eczacılık, botanik ve filoloji ile bilim tarihiyle ilgili bazı konuları içermektedir.¹⁴

Eserde adı geçen ikinci kitap ismi *İhtiyârât*'tır.

Müstensih *İhtiyârât* adlı eserin yazarı Huneyn bin İshâk'ın adını *Milli Kütüphanesi 06 Mil Yz A 3640* nüshasında Huseyn bin İshâk olarak yanlış yazmıştır. Sezgin¹⁵ *Geschichte Des Arabischen Schrifttums*'da Huneyn bin İshâk (194-264 H./810-877)'in eseri *İhtiyârât* ile ilgili olarak, *İhtiyârât (İhtiyâr el-edviye)* adıyla İbnü'n-Nedîm'de geçen alıntılar olduğunu ve bunların sayfa numaralarını bildirmektedir.

Minhâc adlı eserle ilgili olarak Şerefeddin Ebû Ali Yahyâ bin İsâ ibn Cezle (ö. 493 H./1099-1100)'nın *Minhâcü'l-beyân fi mâ yeste'amiluhu'l-insân* adlı eseri bilinmektedir. İbn Cezle bu eserini Halife el-Muktedi biemrillah'a ithaf etmiştir. Bu eser basit ve bileşik ilaçlarla ilgili olup ayrıca gıda ve diğer tedavi edici yiyecek ve içeceklerden söz etmektedir. *El-Minhâc* 1532 yılında Latinceye çevrilmiştir.¹⁶ Ebu'l Munâ b. a. Nasr b. Haffâz al-Kûhen b. el-'Attar el-İsrâ'ilî al Hârûnî (ö. 658 H./1259-1260)'nin *Minhâcü'd-Dükkân fi mâ yeste'amiluhu'l-insân* adlı bir eseri de literatürde görülmüştür.^{13,17}

Câmi'in ile ilgili olarak ise akla gelen ilk eser Ziyaüddin Ebû Muhammed Abdullah ibn Ahmed İbnü'l-Baytar (ö. 646 H./ 1248)'in *el-Câmi' fi Müfredâtü'l-Edviye ve'l-Ağziye*'si olup, İbn Baytar eserini yazarken el-âfikî'nin ve el-İdrisî'nin eserlerinden yararlanmıştı.¹⁶ Ebû Ca'fer Ahmed İbn Muhammed İbn Ahmed İbn Seyyid el-âfikî (ö. 564H./1164)'nin *el-Câmi' fi't-Tıbb fi'l-Edvitetil-Müfreda* ya da *el-Edviyetü'l-Müfreda* adlı yapıtında, bir araya getirdiği bitkilerin Arapça, Berberice ve Latince isimlerini kaydetmiştir.¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed bin Muhammed bin Abdullah eş-Şerîf el-İdrisî (ö. 560 H./ 1166)'nin *el-Câmi' li-sıfât-ı eştâti'n-nebât ve durûbi envâ'i'l-müfredât mine'l-eşcâr ve's-simâr ve'l-haşâ'ış* (*Kitâb-ı Edviyeti'l-Müfreda, Kitâbü'l-Müfredât*) adlı eseri botanik ve eczacılıkla ilgilidir ve İbn Baytar tarafından çokça yararlanıldığı bilinmektedir. Eserde bir bitkinin bazen on iki farklı dilde karşılıkları verilmiştir.^{13,18} *El-Câmi'* ile başlayan ve ilaçların toplandığı eser sayısını artırmak mümkündür.

Dâmâd-zâde'nin Minsih ve Etmüller adlı iki Avrupalı tabibin eserlerinden yaptığı alıntılarla

eserini olabildiğince güçlü hale getirmeye çalıştığı görülmektedir. Adrian von Mynsicht (1543-1638) Meklenburg Büyük Dükası'nın saray tabibidir. Bursalı Ali Münşî Efendi (ö. 1733-1734) Mynsicht'in *Thesaurus et Armamentarium Medico Chymicum Selectissimum Pharmacorum conficiendorum ratio propria, lanorum expereintia confirmata* (Hamburg 1631) adlı eserini *Terceme-i Akrahâdîn* olarak Türkçeye çevirmiştir.¹⁹ Bursalı Ali Münşî Efendi aynı zamanda Michael Etmüller (1644-1683)'in ilaçlara dair *Chemia experimentalis atque rationalis curiosa* (Aussfeld 1684) adlı eserini de *Kurâdatü'l-Kimyâ* adıyla tercüme etmiştir.²⁰ Bursalı Ali Münşî Efendi ile Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi'nin çağdaş oldukları düşünülürse Dâmâd-zâde'nin bu eserlerden ya da çevirilerinden haberdar olması olasılığı oldukça yüksektir.

Çayın tarihçesini, yetiştiği ülkeleri, etkilerini ve demlenme yöntemlerini açıkladığı kitapçığında, Dâmâd-zâde'nin çayın nasıl uykusuzluğa neden olduğu açıklaması döneminin bir fizyoloji bilgisini sunması açısından önem taşımaktadır. Uykuyu hayvan ruhunun hareketsizliği olarak tanımlayan açıklamasında, çayın hayvansal ruhu harekete geçirerek beyin ve beyin zarlarına sıcaklık vermesini ve nemden ortaya çıkan buharları çözmesini uykusuzluk nedeni olarak vermektedir. 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı tababetinde de etkin olan Galen (129-200)'in fizyolojisi, yukarıdaki açıklamayı anlamak konusunda oldukça açıklayıcı olmaktadır. Galen Hipokrat (M.Ö. 460-375)'in Humoral patolojisi ile Erasistratus (~M.Ö. 304~250)'un Pneuma teorilerinin sentezinden kendi teorisini ortaya koymuştur. Buna göre üç temel organ olan beyin, kalp ve karaciğerden özel bir pneuma (nefes, ruh) sorumludur. Kandan arınmış sinirler içerisinde hareket eden pneuma vücudun hareketini ve yüksek işlevlerini düzenler. Vücut karaciğerdeki doğal ruh, kalpteki hayatî ruh ve beyindeki hayvani ruh ve dört humorla (kan, balgam, sarı safra, kara safra) yönetilmektedir. Yenilen gıdaların karaciğerde meydana getirdiği kan orada doğal ruhu alıp, dokuları besleme özelliği kazanarak toplardamarlarla (V. Cava) sağ kalbe gelir. Burada kan hayatî ruhla birleşerek bir kısmı akciğerlere giderek temizlenir ve sol kalbe gelir, bir kısmı da kalbin karıncıkları arasında var saydığı deliklerden geçerek sol kalbe

geçer ve damarlarda gelgit hareketleriyle vücuda yayılır. Beyne giden kan orada hayvani ruhla birleşir ve beyni besler.²¹

Çay ağacının (*Camellia [thea] sinensis* L.) yaprakları eczacılıkta da tıbbî çay olarak kullanılmaktadır.¹ Çayın temel kimyasal bileşenleri kafein, tanin ve esansiyel yağdır. Kafein, saflığı ve zararsız reaksiyonu ile uyarıcı özellik verir. Tanin vücuda güç verir. Esansiyel yağ ise çayın lezzet ve kokusunu sağlar.¹¹ Yeşil çay ishale karşı, siyah çay losyon halinde deri büzücü olarak kullanılır. İdrar artırıcı ve kabızlık yapıcı niteliği de vardır.¹ Çayın böbrek taşlarının oluşumunu önlemede yararlı olduğu saptanmıştır. Son yıllarda çayın antiartiritik etkisinin olduğu, iskemik kalp hastalıklarını ve felç riskini azalttığı yönünde yayınlar bulunmaktadır.³ Kitapçıkta çayın anılan yaraları ile günümüzde belirlenen yararları arasında koşutluk bulunduğu görülmektedir.

Kitapçıkta bulunan Şah Abbas (1571-1629) zamanında (1587-1629)²² şahın vezirinin bahçıvanlarıncı çayın yetiştirildiği bilgisi, çay tarımının İran'da başladığı dönemi bildiren ve büyük olasılıkla Dâmâd-zâde tarafından sonradan eklenmiş bir bilgi olması olasılığı yüksektir. Yûsuff'nin ölüm tarihinin 1494 olması¹⁵ ve kitapçığın içerisinde Yûsuff'nin verdiği bilgilerin bittiğini belirten sözlerden sonra, tabip Etmüller'in çayla ilgili açıklamalarının başlaması da bu olasılığı artırmaktadır.

Milli Kütüphane nüshasında kitapçığın sonunda, büyük olasılıkla, bu kitapçığı kopya eden kişi, Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi hakkında kısa bir bilgi vermektedir ve bu açıklama bazı önemli noktaları açığa koymuştur. Buna göre kitapçığın yazılış tarihi 1130H./1717-1718 ile 1143H./1730-1731 tarihleri arasındadır. Bu dönem, Osmanlı İmparatorluğunda III. Ahmed'in Sultan olduğu ve Nevşehirli İbrahim Paşa'nın vezirlik yaptığı ve Lale Devri (1718-1730) adıyla bilinen dönemdir ve Dâmâd-zâde kazaskerlik makamında bulunmaktadır. Dâmâd-zâde'nin 1144 H./1731-1732 de makama (Şeyhü'l-İslâm'lık) getirildiği, 1146H./1733-1734 de azledildiği, 1154H./1741-1742 tarihinde vefât ettiği ve Şeyh Murâd Efendi tekkesinde gömülü olduğu da verilen bilgiler arasındadır.¹⁰ Bu halde, Türkiye Yazmaları Toplu Ka-

talogunda verilen ve *Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 3640* no'lu yazmayı istinsâh edenin Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi olduğu hakkındaki bilgi doğru değildir.

Türkiye Yazmaları Toplu Katalogunda düzeltilmesi gereken ve Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi tarafından da doğrulanan bir başka bilgi ise Hamidiye Koleksiyonunda yer alan *Çay Risâlesî'nin* bulunduğu yeri bildiren katalog bilgisinin *Hamidiye 15/1041* olmasıdır. *Murad Molla 1041*'de başka bir eser bulunmaktadır. Aynı yerde düzeltilmesi gereken bir başka bilgi ise yazmanın istinsâh tarihinin 1182 H. olmayıp, 1183 H. olarak düzeltilmesi gerekliliğidir.

SONUÇ

Büyük olasılıkla kendisi de bir çay tutkunu olan Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi'nin 18. yüzyılın ilk yarısında telif ettiği çay hakkındaki bu kitapçık, çayın yararlarını açıklamak için, Yû-

sufi'nin bu konudaki kitapçığını temel alarak, batılı hekimlerin de çay hakkındaki düşüncelerini ve bilgilerini katarak oluşturduğu bir eserdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda bilimin yayılması ve gelişmesi konusundaki katkılarını bildiğimiz Dâmâd-zâde Ebû'l-Hayr Ahmet Efendi hakkında kitapçıkta yer alan küçük bir bilgi ise onun bilimsel denebilecek deneysel bakış açısını, aldığı ve aktardığı bilgilerin doğrulunu sınıadığını göstermesi bakımından önemlidir:

Nakil olunur ki çayın kuvveti tabiatların değişmesinde o derecededir ki, eğer birkaç yaprağı uçukiyye pirinç ve et tencerede kaynarken içine konup, bir saat süre ile ağzı kapatılarak, bir saatten sonra tencerenin kapağı açıldığında adı geçen tencerenin içinde olan nedir bilinmez. Bu derece başkalık vererek şekil değiştirtir. Ama bu fakîr der ki böyle kuvvetli ve etkisi büyük çay görülmemiştir.^{9,10}

KAYNAKLAR

1. Büyük Larousse. İstanbul: Gelişim Yayınları; 1986. Çay; cilt 5 s. 2599-600.
2. Temel Britannica. İstanbul: Hürriyet ve Ana Yayıncılık A.Ş.; 1992. Çay; cilt 4 s. 264-7.
3. Erturan İ, Baysal V. Çay ve deri. T Klin Dermatoloji 2004; 14: 55-60.
4. Altınsu A. Osmanlı Şeyhülislâmları. Ankara: Ayyıldız Matbaası; 1972. s. 121-122.
5. İpşirli M. Damadzâde Ahmed Efendi, Osmanlı şeyhülislâmı. In: TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; 1993. cilt 8 s. 449-450.
6. Adivar AA. Osmanlı Türklerinde İlim. 6. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi; 2000. s. 171.
7. Aciduman A, Arda B. Er Râzî ve Hamîdiye 1013 üzerine bir inceleme. Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2006; 14: 83-91.
8. Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu [CD-Rom]. CD-3. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Kütüphane Başkanlığı; 2005.
9. Ebû'l-Hayr Ahmed. Çay Risâlesi. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hamidiye 15/1041.
10. Ebû'l-Hayr Ahmed. Çay Risâlesi. Ankara: Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 3640.
11. Encyclopedia Britannica. London: William Benton; 1963. Tea; p. 861-5.
12. Meydan Larousse. İstanbul: Meydan Yayınevi; 1970. Çay; cilt 3 s. 160.
13. Tümer G. Birüni. TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; 1992. cilt 6 s. 206-15.
14. Sezgin F. Geschichte Des Arabischen Schrifttums. Band 3. Leiden: E.J. Brill; 1970.p.247-56.
15. İhsanoğlu E, editör. Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu. İstanbul: İstanbul Renkler Matbaası, 1984. s. 132, 392-3.
16. Ağırakça A. İslâm Tıp Tarihi. Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar. İstanbul: Çağdaş Basın Yayın Ltd. Şti.; 2004. s. 241-4, 291-3, 328-9.
17. Brockelman C. Geschichte der Arabischen Literatur. Erster Band. Leiden: E.J. Brill; 1943. p. 648.
18. Şeşen R. İdrîsî, Şerîf. İslâm coğrafyacısı ve botanik âlimi. In: TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı; 2000. cilt 21 s. 493-5.
19. Uzluk FN. Bursalı hekim Ali Münşi Efendi ?-1146 (?-1733/34). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 1950; 8(3): 329-37.
20. Terzioğlu A. Ali Münşi. TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; 1989. cilt 2 s. 421-2.
21. Bayat AH. Tıp Tarihi, 1. Baskı. İzmir: Sade Matbaa; 2003. s. 116.
22. Büyük Larousse. İstanbul: Gelişim Yayınları; 1986. Abbas I; cilt 1 s. 11.